

## خاطره نگاری جمعی

نویسندگان: ابوالفضل حسن آبادی

منبع: زمانه ۱۳۸۶ شماره ۶۴

### چکیده

مستندسازی خاطرات جمعی یک ملت از کوشش مفیدی است که باعث هویت سازی و هویت یابی اجتماعی می گردد. به ویژه اگر از طریق تاریخ شفاهی، خاطرات لایه های زیرین جامعه و مردم کوچه و بازار ثبت شود؛ این امر باعث می گردد که در کنار تاریخ رسمی، بخش های دیگر فرهنگ جامعه نیز حفظ شود و در آینده مورد استفاده، اصلاح، یا قضاوت قرار گیرد. مقاله زیر به نکته های درخور توجهی در این زمینه اشاره کرده است.

### متن

تاریخ شفاهی (Oral History) روشی نوین در بین محققان تاریخ و علاقه مندان در ایران به شمار می رود، هرچند سابقه فعالیت مراکز تاریخ شفاهی، که تعداد آن بسیار محدود می باشد، به بیش از دو دهه می رسد.<sup>[۱]</sup> بررسی نحوه شکل گیری این مراکز و دامنه فعالیت آن ها نشان می دهد که جهت گیری و سمت و سوی عمده فعالیت آن ها در چهارچوب مصاحبه با رجال، نخبگان یا فعالان شاخص در زمینه های مختلف می باشد و به اصطلاح تاریخ شفاهی از بالا (Top to Bottom) را دنبال می کنند.<sup>[۲]</sup> این نگاه به تاریخ شفاهی را می توان با مرحله اول رشد و گسترش آن در دنیا مقایسه نمود که بین سال های ۱۹۶۰ — ۱۹۴۸ رخ داد<sup>[۳]</sup> و قالب بیشتر مصاحبه ها در چارچوب مصاحبه با رجال شاخص با اولویت تاریخ سیاسی بود.

نگاهی نقادانه به وضعیت فعلی تاریخ شفاهی در کشور مشخص می سازد که این روش مهم پژوهشی و تاریخی، که به خاطر ماهیت میان رشته ای خود مورد توجه علوم مختلف مانند تاریخ، جامعه شناسی، علوم اجتماعی و... قرار دارد، هنوز از حصار خاطرات فردی، خودنوشت ها یا پروژه های جمعی محدود بیرون نیامده و از جنبه مهم آن، که همانا تاریخ اجتماعی و کارکرد جمعی آن می باشد، غفلت شده است. یکی از ابعاد اساسی و کارکردهای مهم تاریخ شفاهی که امروزه انجمن ها، مؤسسات، آرشیوها و محققان تاریخ شفاهی در دنیا به آن توجه نموده اند کارکرد جمعی خاطرات در جامعه است؛ به ویژه گروه هایی از جامعه که کمتر در دید عموم قرار گرفته اند. همان طور که پل تامسپون<sup>[۴]</sup> تاریخ شفاهیدان جامعه شناس معتقد است، تاریخ شفاهی شناساندن گروه هایی از لایه های زیرین جامعه می باشد که نادیده گرفته می شوند و درگیر کردن آن ها در کشف حقایق است؛<sup>[۵]</sup> به نحوی که آن ها بتوانند در

ساختن تاریخ خودشان مداخله کنند و مورخ محسوب گردند.<sup>[۶]</sup> این درگیر کردن از آن رو اهمیت دارد که خاطره‌نگاری جمعی و جمع‌آوری خاطرات گروه‌ها در شکل‌دهی، هویت‌یابی و بازسازی اجتماعی براساس تجربیات افراد سهم اساسی دارد؛<sup>[۷]</sup> خاطراتی که نظریه‌پردازهای تاریخ شفاهی به آن، به عنوان بخشی از فرهنگ جامعه که باید حفظ شود و به آینده منتقل گردد، توجه نموده<sup>[۸]</sup> و در شناسایی و درک زمینه‌های گوناگون آن و مستند کردن نقاط ضعف و قوتش کوشیده‌اند.<sup>[۹]</sup> نکته‌ای که قبل از ورود به بحث اهمیت خاطره‌نگاری جمعی شایسته بررسی می‌باشد اصطلاح تاریخ رسمی (Dominant History) و تاریخ غیررسمی می‌باشد.

منظور از تاریخ رسمی آن دسته از مباحثی است که رسانه‌ها، کتب و کلیه ابزارهای در دست سیاست حاکم، تبلیغ یا به آن استناد می‌کنند و ممکن است ماهیت ایدئولوژیک و انعطاف‌ناپذیری نیز داشته باشد.<sup>[۱۰]</sup> قطعاً گروه‌هایی که در چارچوب تعاریف رسمی و قرائت‌های واحد این نوع نگرش نمی‌گنجند، آثاری از آنان نیز بر جای نمی‌ماند یا به صورت ناقص و محدود در جامعه پراکنده می‌شود. اینجاست که تاریخ شفاهی به علت دامنه معنایی و کارکردهای گسترده خود می‌تواند تعارض بین تاریخ و اهداف سیاسی و... را حل نماید<sup>[۱۱]</sup> و بدین صورت شکل دیگری از تاریخ، که به اصطلاح تاریخ غیر رسمی نامیده می‌شود، مطرح گردد.

همان‌طور که گفته شد، تاریخ شفاهی به علت ماهیت بین رشته‌ای که در جامعه دارد، می‌تواند حوادث روزمره، حوادث ثبت‌شده و نشده در گذشته، موضوعات اجتماعی مختلف، بافت جمعیت شهرها، مردم‌شناسی، خاطرات خانوادگی، آداب و رسوم، فولکلور و... را دربرگیرد و آن را تشریح، تحلیل و تبیین نماید. بدیهی است که این‌ها موضوعاتی است که جمع و جامعه با آن درگیر می‌باشد و لازم است تمام لایه‌های برین و زیرین آن موشکافی شود. و این مهم، جایگاه خاطره‌نگاری جمعی را در تاریخ شفاهی آشکار می‌سازد.<sup>[۱۲]</sup> این تأثیرگذاری در ارتباط بین خاطرات فردی و اجتماعی و استفاده از آن در زنده کردن خاطرات گذشته در حال و بهره‌برداری از آن‌ها در فرهنگ‌سازی و هویت‌سازی به منظور ایجاد تعادل و در جستجوی زیستی بهتر متبلور می‌گردد.<sup>[۱۳]</sup>

خاطره‌نگاری جمعی در برقراری ارتباط بین جوامع کوچک همگون<sup>[۱۴]</sup> یا ایجاد همسازگاری بین گروه‌های ناهمگون با جامعه مادر مؤثر است؛<sup>[۱۵]</sup> ارتباطی که از طریق مجموعه‌های ضد و نقیض و همگون از ارتباطات جامعه با گذشته و تقویت مجموعه‌های تاریخ شفاهی حاصل می‌شود.<sup>[۱۶]</sup> به همان نسبت که این سبک از تاریخ‌نگاری همواره دامنه‌های موضوعی جدید را مطرح می‌کند و رهیافت‌های نو را پیش روی محققان و پژوهشگران قرار می‌دهد، می‌توان از آن در ساخت تاریخ حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای استفاده نمود.<sup>[۱۷]</sup> اصطلاح تاریخ حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای از مباحث مورد اختلاف در میان مورخان می‌باشد؛ بین آن‌هایی که نوشتن تاریخ را به تفکرات و اما و اگرهای دیدگاه‌های خاص منحصر می‌دانند و آن‌هایی که به عمومیت تاریخ معتقدند و در شمار طرفداران تاریخ شفاهی به شمار می‌روند.

تاریخ‌نگاری‌های جمعی به علت ماهیت گسترده خود با مشکلاتی روبه‌روست که آن را در قبال کارکرد خود دچار ضعف می‌نماید. جدا از این ایراداتی که در بحث مورد اعتماد نبودن خاطرات و ضعف منابع شفاهی مطرح

می‌گردد،<sup>[۱۸]</sup> محدود کردن زمینه‌های کاری تاریخ شفاهی، با توجه به گفتمان‌های رایج و غالب در جامعه به‌ویژه زمانی که به ایدئولوژی ممزوج می‌باشد، بحث انتقال صحیح خاطرات از گذشته به حال و آینده را دچار خدشه می‌نماید،<sup>[۱۹]</sup> خصوصاً زمانی که این خاطرات استفاده کاربردی در زمان حال داشته باشد. باین‌حال تاریخ شفاهی به خاطر طبیعت فعال، ماهیت سیال و گستره موضوعی متنوعی که دارد وظیفه خطیری را بر عهده تاریخ شفاهیدانان، به عنوان اطلاع‌رسانان تاریخی به مردم، گذاشته است. اعتقاد به اینکه بسیاری از وقایع و حوادث تاریخی — اجتماعی بدون برجا گذاشتن نشانه‌ای از بین رفته یا تأثیرات محدودی از خود بر جای گذاشته و این تأثیرات محدود به وسیله تعداد کمی از افراد که آن را مشاهده یا تجربه نموده‌اند منتقل و به خاطر آورده شده و قسمت کمی از حجم خاطرات ثبت و نگهداری می‌گردد که همین مقدار نیز در آرشیوها به صورت محدود در اختیار محققان قرار می‌گیرد.<sup>[۲۰]</sup> مشخص می‌سازد چه مقدار کمی از اطلاعات به دست استفاده‌کنندگان می‌رسد و در نظر بگیریم اگر این اطلاعات بخواهد از کانال‌های رسمی ثبت و ضبط شود چه مقدار ممکن است ریزش اطلاعات وجود داشته باشد. زمانی که صحبت از فرهنگ و تاریخ یک کشور می‌شود تمام اجزای آن از پایین‌ترین طبقات تا بالاترین افراد، گروه‌های مختلف سیاسی موافق یا مخالف، اقلیت‌های دینی، انجمن‌های مذهبی، اجتماعی و... را در جامعه شامل می‌شود و سیاست‌های متناسب برای انتقال آن باید با کنار گذاشتن محدودیت‌ها انجام شود.<sup>[۲۱]</sup> جایگاه مؤسسات و مراکز غیردولتی یا انستیتوهای تخصصی در اینجا بارزتر می‌شود؛ به ویژه زمانی که آن‌ها می‌توانند فارغ از هرگونه گرایش‌ها یا کارکردهای سیاسی، با اهداف فرهنگی وظایف خود را انجام دهند و زمینه‌های حفظ اطلاعات وقایعی را فراهم نمایند که ممکن است هیچ‌گاه از تریبون‌های رسمی راجع به آن صحبت نشود یا از امکانات ملی دولتی برخوردار نگردد.

در واقع از ویژگی‌های مهم خاطره‌نگاری جمعی ارتباط با مردم عادی، گروه‌ها، حوادث، روش‌های زندگی و مهاجرت‌هایی است که امکان دارد به دلیل بی‌سوادی، ممانعت دولت‌ها، سهل‌انگاری‌ها یا فشارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، درباره آن‌ها نوشته‌ای نیامده باشد.<sup>[۲۲]</sup> ماهیت غیرآکادمیک بودن تاریخ شفاهی، به‌رغم همه نظریه‌هایی که برای تثویز کردن آن داده می‌شود، در عین حالی که به روش‌مند بودن آن در وقایع‌نگاری تاریخی خللی وارد نمی‌آورد،<sup>[۲۳]</sup> این امکان را فراهم می‌آورد که بسیاری، خودآگاهانه به مستندسازی تاریخ خود اقدام نمایند و رهیافت جدیدی را برای درک بهتر جامعه و تاریخ فراهم سازند. از کارکردهای دیگر مهم خاطره‌نگاری‌های جمعی آسان‌سازی تاریخ است. یکی از مشکلات فراروی علم تاریخ که اقبال نسبت به آن را دچار مشکل نموده، مسأله سطحی بودن کتاب‌های عمومی در تاریخ و مشکل بودن فهم کتاب‌های بارزش برای عموم می‌باشد. در واقع یک‌جانبه‌نگری منابع به نحوی که هم اطلاعات دقیق و بارزش تاریخی داشته باشد و هم برای جامعه مخاطبان خود جذاب باشد کار مشکلی است که کمتر در کشور ما به آن توجه شده است. به همین دلیل است که درس تاریخ در مدارس ما در سطوح مختلف در وضعیت مطلوبی برقرار ندارد و میزان یاد نگرفتن و درک نکردن آن با درسی مانند ریاضی در یک ردیف می‌باشد. این زنگ خطری برای نسل آینده ما به شمار می‌رود که نتوانند بین گذشته، حال و آینده خود ارتباط برقرار کنند و آن‌ها را با هم تلفیق نمایند. نداشتن درک صحیح از گذشته، فقدان واقع‌نگری

نسبت به حال و ناتوانی برای انتقال گذشته و حال به آینده گسست‌های فرهنگی را به وجود می‌آورد که پیامدهای منفی زیادی را در جامعه ایجاد می‌کند. ایجاد رابطه‌ای منطقی برای زنده‌سازی تاریخ گذشته و آوردن حقایق تاریخی در قالب‌های جذاب تلویزیونی یا انتشاراتی، میزگردهای جمعی، بازنگری در کتب درسی مدارس، چاپ کتب خاطرات مستند به حقایق و مدارک تاریخی، انجام دادن طرح‌های متعدد در زمینه‌هایی که کمبود اطلاعات وجود دارند می‌تواند بسیاری از مشکلات را کاهش دهد، و از مواردی است که می‌تواند جایگاه تاریخ شفاهی را پررنگ‌تر نماید، و از آن به عنوان پلی بین ناگفته‌های گذشته و طالبان حقیقت در حال استفاده شود تا در آینده ابهامی باقی نماند.

تاریخ شفاهی می‌تواند درکی انتقادی از گذشته فراهم نماید؛ درکی که عموم را برای شرکت و تأثیرگذاری در آفریدن تاریخشان درگیر سازد [۲۴] و به آنان در برگرداندن لحظات حساس و فراهم‌آوری تصور دورنمایی از تاریخ گذشته کمک نماید. [۲۵] علاوه بر کارکرد عمومی تاریخ شفاهی، می‌تواند بنا به اهداف و نیات استفاده‌کنندگان، ماهیت حکومتی نیز در خاطره‌نگاری جمعی وجود داشته باشد. هرچند بسیاری از طرح‌های تاریخ شفاهی را در خارج از کشور، بخش خصوصی انجام می‌دهد، پشت آن حمایت‌های مالی حکومتی وجود دارد که البته نمی‌توان به دید منفی نسبت به این مسأله نگاه کرد. بسیاری از حکومت‌ها، به ویژه کشورهای مهاجرپذیر، با معضلات بسیاری در زمینه مهاجرت مردم از سایر کشورها مواجه‌اند و برای رفع این معضل از نظر مباحثات فرهنگی، که ممکن است به رویارویی بین فرهنگ‌ها منجر شود، طرح‌های تاریخ شفاهی بسیاری را انجام می‌دهند. به طور نمونه استرالیا در چند سال اخیر یکی از کشورهای مهاجرپذیر به شمار آمده که با معضلاتی مانند تفاوت‌های فرهنگی دو جامعه متفاوت مواجه بوده و به منظور کاهش این التهابات، به اجرای طرح‌های تاریخ شفاهی در مورد مهاجران اقدام نموده که نمونه بارز آن ورود مهاجران افغانی و ساخت برنامه‌هایی درباره آن‌هاست.

علاوه بر مهاجران، اقلیت‌های مذهبی نیز، به عنوان گروه‌های اجتماعی قدرتمند و تأثیرگذار بر جامعه، اهمیت ویژه‌ای در اولویت‌های تاریخ شفاهی دارند. دولت‌ها با حمایت از این مجموعه خاطره‌نگاری، ضمن شناسایی و مستندسازی وضع موجود آن‌ها، موارد اختلاف و نارضایتی‌ها را شناسایی می‌کنند و در رفع یا کاهش سطح آن می‌کوشند که این مسأله از کاربردهای مهم تاریخ شفاهی در زمان حال می‌باشد. در نهایت می‌توان گفت که تاریخ شفاهی راهی برای دموکراتیک کردن تاریخ است. [۲۶] و همین جمله گویای اهمیت بسزای تاریخ شفاهی می‌باشد.

#### نتیجه:

در این مجال کوتاه سعی شد تا اندکی از اهمیت خاطره‌نگاری جمعی و جایگاه آن در جامعه بررسی شود و در قالب اصطلاحاتی از قبیل تاریخ رسمی و غیر رسمی، تاریخ حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای، تاریخ‌نگاری فردی و تاریخ‌نگاری جمعی مورد واگویی قرار گیرد. تاریخ شفاهی تعامل فرهنگی مستقیم بین افراد مختلف جامعه است که عمل‌ها و عکس‌العمل‌هایی برهم دارند، و می‌تواند تأثیرات بسیاری در جنبه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و

فرهنگی داشته باشد. به ویژه در جوامعی مانند جامعه ما که فرهنگ شفاهی رواج بیشتری نسبت به مکتوب کردن خاطرات دارد می‌تواند بسیار به کار رود. درگیر کردن افراد یک گروه از جامعه در سرنوشت تاریخی خود و مستندسازی اطلاعات تاریخی آن‌ها، ضمن اینکه قسمتی از تاریخ یک قوم را حفظ می‌نماید، بعضی از شبهات را در مورد خاطرات فردی نیز از بین می‌برد. این ویژگی فرهنگ جامعه ما که نوعی خودسانسوری و تا حدودی بزرگ‌بینی را به همراه دارد باعث می‌شود خاطرات را همیشه با نوعی وسواس و دقت ضبط نماییم و انجام دادن کارهای گروهی می‌تواند تأثیرات منفی احتمالی را در مستندسازی‌های تاریخی کاهش دهد. به علاوه زمینه‌های کارهای ضبط خاطرات جمعی در کشور ما به علت دارا بودن فرهنگ غنی و موقعیت خاص جغرافیایی و سیاسی بسیار فراهم است و شاید بسیاری از موضوعاتی که کشورهای دیگر به صورت مجزا در طرح‌های تاریخ شفاهی خود انجام می‌دهند ما بتوانیم به صورت یکجا انجام دهیم و از آن‌ها استفاده کنیم.

آداب و رسوم، فولکلور، تاریخ اجتماعی، مشاغل، اقلیت‌های نژادی، حوادث و وقایع سیاسی، گروه‌های سیاسی، احزاب، انجمن‌ها، موزه‌ها، مستندسازی محلات و شهرها، مهاجران و صدها موضوع دیگر می‌تواند به عنوان موضوعات اصلی مورد توجه طرح‌های ضبط خاطرات جمعی قرار گیرد. خاطرات، ضمن مستندسازی گذشته و استفاده تحقیقاتی در حال، زمینه فراهم‌آوری اطلاعات دقیق برای برنامه‌ریزی در آینده را فراهم می‌نماید. نباید از یاد ببریم که تاریخ شفاهی، به علت محدود نبودن در چارچوب قرائت‌های رسمی و تعریف‌شده، امکان انتقال ساده اطلاعات بارزش از طریق ابزار در دسترس، و جامعیت در سطوح دیگر، قابلیت‌های بسیاری در ثبت و ضبط و انتقال هویت یک نسل از جامعه به نسل بعدی به منظور بسترسازی برای برنامه‌ریزی‌های بلندمدت فرهنگی دارد و می‌توان هم‌زمان از آن، هم در چارچوب کانال‌های رسمی و هم غیررسمی استفاده نمود.

## پی‌نوشت‌ها

\* کارشناس تاریخ شفاهی.

[۱] — از مراکز مهم تاریخ شفاهی که هم‌اکنون در ایران فعالیت می‌کنند می‌توان به سازمان اسناد ملی ایران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی اشاره نمود. برای اطلاع بیشتر در مورد این مراکز رک: ابوالفضل حسن‌آبادی، تاریخ شفاهی در ایران، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، صص

[۲]— به طور مثال مرکز اسناد انقلاب اسلامی در مورد انقلاب اسلامی و بیشتر با رجال، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی در مورد انقلاب اسلامی، سازمان اسناد با نخبگان در زمینه‌های متنوع، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های معاصر با رجال و نخبگان سیاسی دوره پهلوی اول و دوم مصاحبه می‌نمایند و فقط آرشیو تاریخ شفاهی کتابخانه مرکزی آستان قدس تنوع بیشتری در این زمینه دارد و در زمینه‌های اجتماعی نیز کارهایی مانند مشاغل و محلات انجام داده است.

[۳]— اولین نسل تاریخ شفاهیدانان حرفه‌ای به وسیله آلن نوینز (Allan Nevins) و لوییز استار (Luis Star) رهبری شدند که بر جمع‌آوری مجموعه‌های نوشته‌نشده از افراد مشهور و اطلاعات ناگفته از آنان برای آینده تأکید می‌کردند.

David K.Dunway, The Interdisciplinarity of Oral History, Come in Oral History An Interdisciplinarity Anthology, Edited by David K.Dunway and willa K.Baum, Second Edition, Altamira press, ۱۹۹۶, p۸

[۴]— پل تامسون از بزرگان تاریخ شفاهی و پایه‌گذاران استفاده از تاریخ شفاهی در تحقیقات جامعه‌شناسی می‌باشد و آثار با ارزشی را از خود به جای گذاشته است. از میان آثار مهم او می‌توان به «Voice of the Past» اشاره نمود که او در سال ۲۰۰۷ به چاپ رساند.

[۵]— The Oral History Reader, Edited By Robert Perks and Alistar Thompson, second Edition, London, Routhadge, ۲۰۰۶, p. ۲۲

این نوع تاریخ، که اصطلاحاً از آن با عنوان Oral History from Below نام برده می‌شود، از دهه ۱۹۶۰ به بعد شروع شده و روزبه‌روز تکامل بیشتری یافته است.

[۶]— Popular Mernory Group, Popular Memory Theory, Politics, Method, come in Oral History Reader, p. ۴۶

[۷]— Veronica Sale, the Meaning oF Remembering in the Citizenship Construction- Northeastern Migrants Which Went up the Social in Saopaulo, come in Crossroads of History, Experience, Memory, Orality, (X۱ th International Oral History Conference) International Oral History Association in Collaboration with Department of History At Boqazici University Istanbul, Turkey, ۲۰۰۰, Volume۱, p. ۲۸۴

[۸]— Elizabeth Laporsky Kennedy, "Telling Tales, Oral History and the Construction of Pre-stonewal History, come in Crossroads of History, Experience, Memory, Orality,( X۱ th International Oral History Conference) International Oral History Association in Collaboration with Department of History At Boqazici University Istanbul, Turkey, ۲۰۰۰, Volume۱, p. ۲۷۸

[۹]- L. Passerini, "Italian Working-Class Culture Between the Wars",  
International journal of Oral History, ۱۹۸۰, Vol. ۱, p. ۲۷-۳۰.

[۱۰]- Popular Memory Group, Popular Memory, Theory, Politic, Method, p. ۴۵

[۱۱]- Ibid, P. ۳۹

[۱۲]- The Oral History Reader, Edited by Robert Perks and Alistar  
Thompson, p. ۱۰

[۱۳]- Anzak Memories, Putting Popular Memory Theory into Practice in  
Austeria, Come in Oral History Reader, p. ۲۳۰

Paul Thompson, Voice of the Past, Third Edition, Oxford University [۱۴]-  
Press, ۲۰۰۰, p. ۱۰

Punso Afolayan, Re-Presenting the Past to Re-Present the Present [۱۵]-  
History, Social Memory and Politics in Modern Nigeria, Come in Crossroads  
of History Experience, Memory, Orality, Volume ۲, p. ۶۷۰

[۱۶]- J. Chesneax, Past and Future or What Is History, London, Thames,  
Hudson, ۱۹۷۸, p. ۱۱

[۱۷]- Popular Memory Group, Popular Memory Theory, Politics, Method, p. ۲۰

[۱۸]- William Culter Accuracy in Oral History Interviewing Historical Methods  
Newsletter, ۱۹۷۰, no. ۳, pp. ۱, ۱۱

[۱۹]- Satya Jit Gupta "Oral History of Casual work in a Third World City"  
Live Experience of Calcuttas Urban Port, Come in Crossroads History,  
Experience, Memory ,Orality, p. ۲۰۲

[۲۰]- Donald Ritchie, Doing Oral History, Oxford University press ۲۰۰۳, p. ۱

[۲۱]- Paul Thompson, Voice of the Past, p. ۱۰

[۲۲]- ابوالفضل حسن آبادی، همان، ص ۲۰

[۲۳]- <http://www.Fib.Uba.ar/Institues/ragnani/historal-iohahtml>

[۲۴]- Ronald Gerele "Preface" Envelopes of Sound: the Art of Oral History,  
۲۰۰۰ ۱۱ ۱۱۱۱۱۱۱۱: ۱۱۱۱۱۱۱۱۱۱ ۱۱۱۱۱۱۱۱۱۱۱۱، ۱۹۸۵، ۱. ۸۵

[۲۵]- Frisch, Michael, "Oral History and Hard Times, In a Shared Authority: Essays on the Craft Meaning of Oral and Public History (Albany. NY: Statue University of New York Press, ۱۹۹۰, p.۱۱

[۲۶]- Ronald J. Gerele, Interviewed by Studs Tarkel, Its Not the Song, It's the Singing: Panel Discussion on Oral History, Ronald J. Gerele Envelopes of Sounds the Art of Oral History , ۲nd , ed. chicagos precedent publishing, ۱۹۸۵ , P. ۸۷